DUURZAAM INVESTEREN IN RECREATIE EN RUIMTE

10 INNOVATIEVE ONDERNEMERS IN BEELD

STIRR

De Stichting Innovatie Recreatie en Ruimte (STIRR) is een initiatief van een aantal vooruitstrevende recreatieondernemers en fungeert als aanjager van initiatieven op het snijvlak van recreatie en ruimte. De ambitie is recreatie en toerisme tot een gewaardeerde partner te maken bij gebiedsontwikkeling met als imago: krachtig, eigentijds en belangrijk voor de samenleving. Dat doen we door innovaties in de praktijk te ondersteunen en stimuleren.

Innovatie
Recreatie & Ruimte

SBIR

Small Business Innovation Research (SBIR) is een aanbestedingsinstrument van de rijksoverheid. De SBIR Innovatie Recreatie en Ruimte vroeg om innovatieve productenen diensten gericht op de ontwikkeling en het behoud van de landschappelijke kwaliteit in samenhang met de ontwikkeling van een duurzaam renderende recreatiesector in Nederland. Het ging om een eenmalige tender die in 2009 is opengesteld en waarvoor 1 miljoen euro beschikbaar was. In eerste instantie zijn tien projecten gehonoreerd. Een drietal daarvan is doorgegaan naar een tweede fase. Hun eindprodukten worden zomer 2012 opgeleverd.

Colofon

In opdracht van STIRR
Opdrachtgever *Niek Hazendonk*
Tekst *Daan Sleiffer*
Concept en eindredactie *Tekst in Stijl / Tigrelle Uijttewaal en Peter Henk Steenhuis*
Ontwerp en opmaak *Frank Boesveld Ontwerp, Utrecht* (www.frankboesveld.nl)
Drukwerk *Drukkerij Libertas Bunnik* (www.libertas.nl)
Papier omslag Cocoon offset 350 grams, binnenwerk Cocoon offset 140 grams, een 100% gerecycled ongestreken papier, geleverd door Antalis
Financiële ondersteuning van het Ministerie van EL&I

Fotoverantwoording

RGV Holding BV (p6,7,8); Landgoed de Panoven (p9,10,11); Recreatiepark Breebronne BV (p12,13,14); LOLA Landscape architects i.s.m. Fabric (p15); De GroeneKamer BV (p16,17); Macavity Projecten (p18,19,20); Stichting Natuurkampeerterreinen (21,22,23); Marieken Nieuwdorp (p22b); Hbiologisch (p24,25,26); Seijsener Rekreatietechniek (p26b); Vecht Apparatenbouw (p27,28,29) Niek Hazendonk (p29); KuiperCompagnons BV (p30,31,32); Art of promotion (p33,34,35).

VOORWOORD

Doe een innovatief voorstel dat bijdraagt aan een duurzaam renderende recreatiesector en aan de landschappelijke kwaliteit. Met dat verzoek richtte de toenmalige minister Gerda Verburg van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) zich eind 2009 tot ondernemers in Nederland. In reactie op deze SBIR Recreatie & Ruimte kwamen er ruim vijftig voorstellen binnen, waarvan er tien geselecteerd werden voor ondersteuning tijdens een haalbaarheidsonderzoek. Deze tien bijzondere ideeën worden gepresenteerd in deze publicatie, bij monde van hun geestelijk vaders en moeders.

Om innovatief ondernemerschap voor maatschappelijke oplossingen te stimuleren, maakt de overheid gebruik van het in de Verenigde Staten ontwikkelde programma Small Business Innovation Research (SBIR). Met deze aanpak krijgen bedrijven in Nederland via een aanbestedingsprocedure de gelegenheid om innovatieve kennis om te zetten in commerciële toepassingen en producten. SBIR bestaat uit drie fasen. Na het haalbaarheidsonderzoek volgt in fase twee het onderzoek- en ontwikkelingstraject. De derde fase is het marktrijp maken en de commerciële uitrol. SBIR Recreatie & Ruimte ondersteunt ondernemers in de eerste twee fasen terwijl zij zelf ook een substantiële investering doen.

Het strandpaviljoen van de toekomst, een duurzame leefgemeenschap voor senioren en een tunnel van waaruit het dierenrijk in de Nederlandse sloot kan worden bewonderd. De variatie aan innovatieve voorstellen in deze publicatie is groot. De overeenkomst tussen de tien plannen is dat ze alle invulling geven aan recreatieve producten en diensten die rekening houden met mens, natuur en landschap. Aan de basis van de oproep van de minister lag precies dat maatschappelijke vraagstuk: hoe houden we in een dichtbevolkt Nederland ruimte voor recreatie zonder de landschappelijke kwaliteit van ons land aan te tasten?

De tien voorstellen die in deze brochure aan bod komen, laten zien dat het mogelijk is om commerciële recreatieplannen te maken waarmee de landschappelijke kwaliteit optimaal wordt benut en zelfs wordt verbeterd. Die verbetering komt onmiddellijk ten goede aan dezelfde recreatieondernemers, die voor hun activiteiten van het landschap afhankelijk zijn. Verduurzaming van recreatie dus, waarbij people, planet & profit baat hebben.

Bij de beoordeling van de inzendingen is verder gelet op een brede toepasbaarheid van het concept – een idee dat op meerdere plekken kan worden uitgevoerd is interessanter dan een plan waarmee alleen de bedenker ervan op zijn of haar eigen terrein wat kan. Ook de capaciteit van de ondernemers en samenwerking met strategische partners had de aandacht van de selectiecommissie. Er werd gezocht naar concepten die het liefst al binnen vijf jaar gerealiseerd kunnen worden en die naast de landschappelijke en recreatieve kwaliteiten van toegevoegde waarde zijn voor de samenleving.

Op het moment van schrijven zijn de haalbaarheidsonderzoeken van deze tien plannen afgerond. In de volgende fase van onderzoek en ontwikkeling biedt het ministerie verdere ondersteuning aan drie van deze plannen. Wij willen onderstrepen dat dit zeker niet betekent dat de andere zeven plannen van onvoldoende kwaliteit zouden zijn: de beperkte ondersteuning voor het verdere traject heeft vooral te maken met een beperkt budget. Met deze presentatie van de tien deelnemers aan de eerste fase van het programma willen we bedrijven en partijen in het maatschappelijk veld wijzen op innovaties die de moeite waard zijn om verder te ontwikkelen: stuk voor stuk spannende ideeën waarvan de uitvoering vaak niet mogelijk is zonder geld.

Hoe weerbarstig de praktijk ook, een innovatieve ondernemer laat zich er niet door afschrikken. Dat blijkt ook uit deze bundeling. De verhalen van de tien mensen in deze brochure zijn een voorbeeld voor iedereen die bezig is met duurzame recreatie. Wij wensen u veel leesplezier en nog meer innovatieve inspiratie toe.

INHOUD

COLOFON 2

FOTOVERANTWOORDING 2

VOORWOORD 3

1 HET RECREATIEHUIS WIL DE HANDEN INEENSLAAN VOOR DE BRANCHE 6

2 LANDSCHAPPELIJK EN CULTUURHISTORISCH ONDERHOUD DOOR LEREN, OVERNACHTEN EN ZORGEN 9

3 VAN RECREATIEPARK TOT LEEFOMGEVING VOOR SENIOREN 12

4 LANDGOED DE GROENE KAMER WIL BRUG SLAAN TUSSEN STAD EN PLATTELAND 15

5 MORE LABELS VAN MACAVITY PROJECTEN 18

6 DE DUURZAME TREKKERSHUT 21

7 MET DE BEEROTTER ONDERWEG NAAR DUURZAME WATERRECREATIE 24

8 ONTDEK DE NEDERLANDSE DIERENRIJKDOM IN DE BELEEFTUNNEL 27

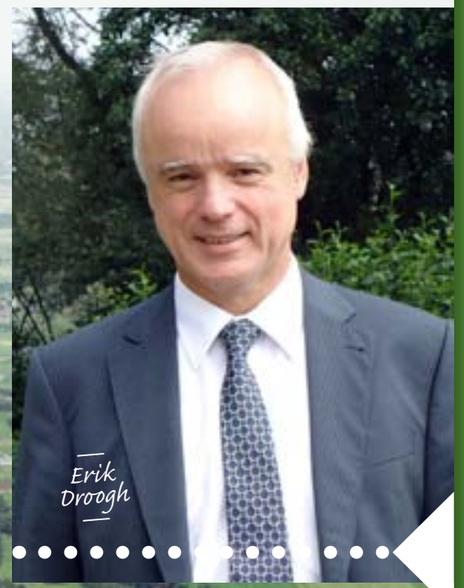
9 DUURZAAM RECREATIEF TRANSFERIUM VERSTERKT HET GROENE MIDDEN-DELFLAND 30

10 VAN HET ZWARTE PAD NAAR HET GROENE PAD 33

TOEKOMSTAGENDA VRIJE TIJD EN TOERISME 36

CONTACTPERSONEN 39

HET RECREATIEHUIS WIL DE HANDEN INEENSLAAN VOOR DE BRANCHE

‘DE RECREATIESECTOR STAAT STERK ONDER DRUK,’ ZEGT ERIK DROOGH VAN RGV HOLDING. ‘HET GROOTSTE PROBLEEM IS DE FINANCIERING VINDEN OM DE KWALITEIT OP PEIL TE HOUDEN.’ MET DE OPRICHTING VAN HET RECREATIEHUIS WIL RGV EEN KOEPEL BIEDEN AAN GROTE EN KLEINE ONDERNEMERS, VAN WAARUIT DE VOORDELEN VAN SAMENWERKING WORDEN BENUT.

‘De sector moet een kwaliteitsslag maken, wordt er altijd geroepen. Dat vinden wij ook,’ aldus Erik Droogh. ‘Maar daar is geld voor nodig. En zeker in deze crisisjaren is bij gebrek aan eigen vermogen financiering door banken niet makkelijk te krijgen.’

RGV Holding beheert vijftien dagrecreatiegebieden in Nederland. Vanuit die activiteit is het bedrijf goed bekend met de moeilijkheden waarin de recreatiesector verkeert. Erik: ‘De sector kenmerkt zich door kleinschaligheid. Je ziet verrommeling en veroudering, veel gebouwen en terreinen stammen uit de jaren zeventig. Als een ondernemer de financiering niet voor elkaar krijgt om verbeteringen te maken, worden delen van een camping verpand of kaveltje na kaveltje verkocht. Nieuwe initiatieven houden niet lang stand, waardoor de verrommeling toeneemt. De landschappelijke kwaliteit heeft daar erg onder te lijden.’

GROEI EN PROFESSIONALISERING

Erik Droogh weet uit zijn ervaring met het beheer van recreatiegebieden dat het belangrijk is om een goede balans te vinden tussen financiering, marketing en de kwaliteit van het product. Die onderwerpen zouden gezamenlijk opgepakt kunnen worden vanuit Het Recreatiehuis. ‘Bij andere sectoren zie je vaker dit soort samenwerkingsverbanden. In de recreatiebranche zijn er wel koepels waarin campings samenwerken maar dat is heel beperkt en gaat niet over de verschillende soorten bedrijven heen. Het is in deze branche van oudsher ieder voor zich. Deze ondernemers zijn vaak als pioniers in hun eentje begonnen. Als het bedrijf groeit en professionaliseert, neemt ook de noodzaak van kapitaal toe, en ontstaat er behoefte aan een initiatief als het onze.’

Het Recreatiehuis wil dus verschillende onderdelen van de branche met elkaar verbinden. Kuuroorden, golfbanen, verblijfsrecreatie, ze kunnen allemaal terecht onder de koepel. Erik: ‘Dan kunnen we ook de samenwerking versterken door bijvoorbeeld gezamenlijke arrangementen te maken. De klant die een dagje komt golfen, zoekt misschien ook een overnachtingsplek, en waarom dan niet er nog een morgen aan vastknopen in een kuuroord? Wanneer zulke arrangementen aftrek vinden, kan de winstgevendheid en algehele kwaliteit van deze bedrijven er alleen maar profijt van hebben.’

ONROEREND GOED

Terug naar de financiering van deelnemende bedrijven. Waar gaat het voordeel vandaan

komen? Erik Droogh: ‘De banken hebben vaak al klanten in de sector en zien dus graag groei en vernieuwing. Vanuit Het Recreatiehuis kunnen we de zekerheid bieden die de banken eisen voordat ze investeren.’ Die zekerheid kan volgens Erik ontstaan door het spreiden van risico’s over de deelnemers en het nog beter opzetten van een langetermijnplan. ‘De kennis die in zo’n koepel samenkomt, is enorm: van al die ondernemers die het tot nu toe alleen hebben gerooid.’

Een ander facet van financiering is de mogelijkheid dat de ondernemer onroerend goed in de koepel onderbrengt om zo niet zelf alle lasten te dragen: ‘Ook kan de koepel de aankoop van grond of onroerend goed verzorgen, zodat de individuele deelnemer niet het hele aankoopbedrag hoeft te financieren, enkel de maandelijkse pacht. De ondernemer heeft de zekerheid dat hij voor bijvoorbeeld vijftig jaar het terrein kan pachten, zonder het geheel aan te schaffen, en de banken hebben meer zekerheid omdat er een grotere club achter de aankoop staat.’

HARTSTIKKE NODIG

Betere inkoopprijzen behoren tot het plan van RGV, en ook de consument zal de voordelen ondervinden. Erik Droogh: ‘Nu moet je vaak veel websites afzoeken om een leuke recreatiebestemming te vinden. Dat kunnen we voor de klant bundelen, waarbij ook die arrangementen aan de orde komen. Met een gezamenlijke marketingaanpak kan de klant beter bereikt worden.’

‘DE KENNIS DIE IN ZO’N KOEPEL SAMENKOMT, IS ENORM’

Erik Droogh heeft al contact met geïnteresseerde partijen. Het idee is om te beginnen met een kleine groep. ‘Wanneer we met de eerste deelnemers een goede binding hebben, kunnen we verder uitbreiden. We denken om te beginnen aan de golfbanen en kuuroorden, omdat die vaak een hoge graad van professionaliteit kennen, kapitaalintensief zijn en dus zeker baat kunnen hebben bij samenwerking. We moeten nog met hen uitzoeken in hoeverre zij bereid zijn om in de financiering mee te doen. Maar de partijen die we spreken, geven aan dat een organisatie als deze hartstikke nodig is.’

LANDSCHAPPELIJK EN CULTUURHISTORISCH ONDERHOUD DOOR LEREN, OVERNACHTEN EN ZORGEN

LACULOZO. MET DIT ACRONIEM BESCHRIJFT ERNA KRUITWAGEN-HAJENIUS VAN RECREATIEOORD DE PANOVEN HAAR BENADERING VAN LANDSCHAPPELIJK EN CULTUURHISTORISCH ONDERHOUD DOOR EEN COMBINATIE VAN LEREN, OVERNACHTEN EN ZORGEN. EEN WEELDERIGE NAAM VOOR EEN IN WEZEN EENVOUDIG IDEE: SAMENWERKING TUSSEN ONDERNEMERS, OVERHEDEN, ZORG- EN ONDERWIJSINSTELLINGEN WAARIN IEDEREEN VOORDEEL BEHAALT. LACULOZO WORDT OOK IN DE ONDERZOEKSFASE ONDERSTEUND VANUIT DE SBIR-REGELING.

Erna Kruitwagen-Hajenius heeft het 'heel lang heel moeilijk gehad' om recreatieoord De Panoven bij Zevenaar draaiende te houden. Centrum van het terrein uit 1850 is een ronde zigzagoven met een hoge schoorsteen, waarin tot 1924 dakpannen en tot 1982 baksteen werden gemaakt.

Om dit industrieel erfgoed te behouden, doet de ronde zigzagoven dienst als museum over onder andere baksteenproductie, beschikt het terrein over een restaurant en zijn er vergaderruimten en overnachtingslocaties voor groepen te huur in de monumentale droogloodsen. Om dat te realiseren, werden hoge juridische kosten gemaakt, vele investeringen gedaan en tientallen jaren strijd gevoerd met beleidsmakers. Met Laculozo willen Erna en haar man Wim een sprong vooruit maken in het voortbestaan van het erfgoed.

Erna Kruitwagen-Hajenius: 'Recreatieve ondernemers zoals wij zijn landschappelijk gebonden. Vanzelfsprekend dus dat we ons eigen terrein en het omliggende landschap graag goed verzorgd zien. Voor de uitvoering van het landschappelijk onderhoud op onze grond gaan we allianties aan met mbo- en vmbo-scholen die praktijktrajecten bij ons komen uitvoeren. Na de kwaliteitsslag op ons terrein willen we met de gemeente gaan kijken hoe we gezamenlijk aan het werk kunnen gaan in het aangrenzende gemeentepark.'

Gezamenlijk landschapsbeheer. Logisch eigenlijk.

'Dat zou je denken. Maar recreatieve ondernemers worden nog te vaak beschouwd als enkel grondexploitanten – niet als gebiedsontwikkelaars die graag meewerken aan een kwalitatief hoogwaardig landschap. Door Laculozo vinden de leerlingen een bijzonder plek om ervaring op te doen en de gemeente wordt later wellicht een deel van het werk aan het landschapsonderhoud uit handen genomen. Wij zien de kwaliteit van ons terrein en van de omgeving verbeteren, wat op den duur economisch rendement oplevert en het voortbestaan van het historisch erfgoed ondersteunt.'

Hoe zit het met de kernwoorden overnachten en zorg?

'Naast trajecten voor scholieren willen we stageperiodes van zes tot acht weken aanbieden aan zorgjongeren. Dit zijn jongeren met bijvoorbeeld een licht autistische stoornis of jongeren die het spoor even zijn kwijtgeraakt en die door brede praktijkoriëntatie kunnen ontdekken waar ze goed in zijn. Zij worden dag en nacht begeleid door een lokale zorggroep die hier op het terrein overnachtingruimtes huurt. De komende twee jaar gaat de betrokken school leertrajecten ontwikkelen waarmee de jongeren praktijkdeelcertificaten kunnen behalen.'

Wat voor leertrajecten denken jullie aan?

'We hebben al een proef gedraaid met jongeren die de beplanting hebben gesnoeid. Ook kunnen leerlingen aan de slag met de historische fruitbomen op ons terrein en het verbouwen van groente. We kunnen met die producten streekgerechten maken voor op de kaart van ons restaurant, waar een andere groep weer horecavaardigheden kan leren. Met een bouwgroep gaan we kleine overnachtingseenheden neerzetten, passend in het landschap, waarin de leerlingen later ook zelf kunnen overnachten. Deze plannen en de verbeteringen aan de bestaande gebouwen worden duurzaam uitgevoerd, om energie- en onderhoudskosten te drukken en daarmee nieuwe innovatiegelden te creëren.'

Je noemde al het aangrenzende gemeentepark. Wat zouden jullie daar willen doen?

'Het park is nu lastig bereikbaar en slecht onderhouden. De gemeente zou allereerst de bewegwijzering en de wandel- en fietspaden kunnen verbeteren. Daarna willen wij met hulp van de jongeren het groen aantrekkelijker maken. Zo denken we aan een kleine waterbeleving, een plek waar kinderen met bootjes ontdekken wat de functie is van dammen en sluizen. Op die manier leren ze spelenderwijs het grotere verhaal kennen van het rivierenlandschap waarin we ons bevinden. Dat educatieve doel sluit aan op het pilotproject Dijk van een Delta, waarin twaalf recreatieve ondernemers onderzoeken hoe regionale beeldverhalen ingezet kunnen worden voor gebiedsontwikkeling van de Nederlandse delta. Het verhaal van De Panoven als voormalige baksteenfabriek is natuurlijk helemaal verweven met de rivieren en de kleiafzetting die voor de productie nodig was.'

'WIJ ZIEN HET OMLIGGENDE LANDSCHAP GRAAG GOED VERZORGD'

Er zijn vast meer beheerders van historisch erfgoed die de hulp van jongeren kunnen gebruiken.

'Natuurlijk, Nederland kent veel oude landgoederen, kloosters en havezaten die het net zo moeilijk hebben als wij om te overleven. Scholen zijn dringend op zoek naar praktijklocaties. Een en een is twee. We gaan nu aan de slag met een project- en businessplan voor twee jaar. Onze rapportages kunnen vervolgens gebruikt worden voor vergelijkbare samenwerkingsprojecten. Waardecreatie, dat is waar dit toe leidt: een mooier landschap, praktijkervaring voor de jongeren, een unieke en veilige omgeving voor de burgers en toeristen, en voor ons als ondernemers economische kansen voor het behoud van historisch erfgoed.'

VAN RECREATIEPARK TOT LEEFOMGEVING VOOR SENIOREN

MET DE HERINRICHTING VAN EEN DEEL VAN ZIJN TERREIN WIL FRANK VAN GERVEN EEN "GROENE" SENIORENGEMEENSCHAP CREËREN. AANGEPASTE LANDSCHAPSELEMENTEN EN NIEUW TE BOUWEN HUIZEN ZULLEN EEN DEEL VAN HET RECREATIEPARK BREEBRONNE, NABIJ VENLO, OMTOVEREN TOT EEN LUSTOORD VOOR OUDEREN DIE GRAAG IN EEN NATUURLIJKE OMGEVING VERBLIJVEN.

'Het is zo'n cliché: ouderen die graag tegenover de supermarkt of het station gaan wonen om vanachter het raam nog iets te zien bewegen. Naar mijn idee is er een grote groep senioren die niet aan dat beeld voldoet en nogal eens vergeten wordt als het gaat om de inrichting van de leefomgeving. Ruimte, natuur, groen, rust oftewel *slow*, dat zijn kernwoorden die op deze groep van toepassing zijn. Voor deze mensen willen we op Breebronne een bijzondere *community*, een gemeenschap creëren.'

BIOBOERDERIJ EN SHORTGOLFBAAN

'We willen deze gemeenschap accommoderen met landschapselementen die aansluiten op hun behoeften. Een bioboerderij waar producten verantwoord geproduceerd en verkocht worden, gaat de kern vormen van het landschap. Vanuit het boerenerf gaan we het gebied inrichten met akkertjes, sloten en weiden. De nieuwe huizen worden her en der als gehuchten bijeen geplaatst zodat de plattelandssfeer behouden blijft. Huizen zonder tuin, want we weten dat ouderen vaak geen zin meer hebben in het onderhoud van een lap grond. Misschien komen er terrasjes bij met wat potplanten erop, maar verder kan men voor het groen zo het gemeenschappelijke landschap inlopen.'

'Een ander landschapselement dat we toevoegen, is een shortgolfbaan, ook weer met verspreide, kleinschalige bebouwing. Korte speelvelden van drie par waardoor een paar uur gespeeld kan worden zonder dat het landschap te monotoon wordt. Er zijn in de omgeving grotere banen waar de bewoners terecht kunnen voor een uitgebreidere golfronde.'

SOCIALE DUURZAAMHEID

'Duurzaamheid is een belangrijk onderdeel van onze aanpak. De ecologische voetafdruk van het concept moet op nul uitkomen, door bijvoorbeeld hergebruikt

'INNOVATIE GAAT VERDER DAN WEER EEN LANGERE GLIJBAAN'

materiaal in de bouw toe te passen. De sociale duurzaamheid is de kern van ons concept. De bewoners zullen zich er op hun gemak voelen en zich deel weten van een gemeenschap van gelijkstemden. Daartoe zijn we ook van plan om de huizen te verkopen aan de bewoners en richten we een bewonerscommissie op die eigenaar wordt van het hele complex, wellicht samen met een andere geïnteresseerde partij zoals een zorginstelling.'

'We onderzoeken in samenwerking met een thuiszorggroep of we ruimte kunnen maken voor een zorgunit en we willen er in het ontwerp van de huizen rekening mee houden dat ze levensloopbestendig zijn – eenvoudig aanpasbaar met hulpmiddelen zodat mensen er tot op hoge leeftijd kunnen blijven. Toch is het niet de bedoeling om ons exclusief op de alleroudsten te richten. Met senioren doelen we op iedereen van vijftig plus, de kinderen de deur uit, misschien nog wel aan het werk, en vooral met de wens om te genieten in een landelijke omgeving. Het zal dus ook zeker geen afgesloten, *gated* community worden zoals je dat wel eens in het buitenland ziet. We bieden net zo goed ruimte aan dagrecreanten die het gebied komen bezoeken of voor een verblijf een huis huren.'

HAND IN EIGEN BOEZEM

'Er is al jaren een enorme druk op de exploitatie van recreatiebedrijven. Wij merken ook op Breebronne duidelijk dat het vakantiegedrag verandert. Mensen zappen; de groep die jaarlijks met de tent of caravan naar dezelfde camping gaat, slinkt. We moeten als branche ook de hand in eigen boezem steken. Voornamelijk door gebrek aan inkomsten gaat innovatie vaak niet veel verder dan weer een langere glijbaan in het zwemparadijs. In ons geval speelt ook dat een deel van het terrein minder aantrekkelijk wordt als camping omdat in de directe omgeving kassen worden gebouwd. Voor onze community sluiten die kassen juist weer goed aan op het plattelandskarakter.'

'Hoog tijd dus om ons recreatieoord deels om te vormen met het oog op de groeiende groep ouderen – ook van net over de Duitse grens, waar de babyboom nog sterker was dan in Nederland. We zijn nu druk met het zoeken van financiers en we gaan de bestemmingsplanprocedure in. Een obstakel kan zijn dat de gemeente nog wel wat koudwatervrees heeft. Met de krimp van de bevolking wil men vooral de bestaande kernen blijven accommoderen. Tegelijk staat in verschillende onderzoeken – zoals de Verkenning Rijksagenda Krimp en Ruimte in opdracht van het voormalige VROM – dat krimpende regio's juist met een recreatieve inrichting ouderen kunnen aantrekken die onbezorgd willen genieten. Wij denken met dit plan in te spelen op een behoefte van een grote groep, die zelfs van buiten de regio zal komen. In 2012 gaan we een deel van het terrein klaarmaken voor de transformatie.'

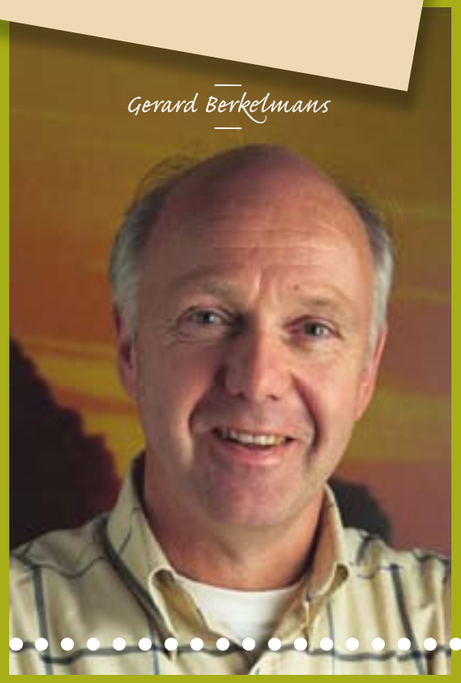

LANDGOED DE GROENE KAMER WIL BRUG SLAAN TUSSEN STAD EN PLATTELAND

GERARD BERKELMANS LAAT ZICH NIET SNEL UIT HET VELD SLAAN. DE ONDERNEMER UIT VUGHT – EIGENAAR VAN INTRATUIN-WINKELS IN ROSMALEN EN TILBURG – WERKT AL ZO'N TIEN JAAR AAN DE ONTWIKKELING VAN DE GROENE KAMER: EEN LANDGOED VAN DERTIG HECTARE WAAROP HOOGWAARDIGE 'GROENE' DETAILHANDEL EN ROBUUSTE NATUUR SAMENKOMEN. EEN PLAN WAARVOOR INSTEMMING EN SAMENWERKING NODIG IS VAN VEEL PUBLIEKE EN PRIVATE PARTIJEN.

'ALS JE IDEE GOED IS, HOU ERAAN VAST'

'Elke stad zou de beschikking moeten hebben over een groen gebied waar haar bewoners dichtbij de natuur kunnen komen.
Een landschappelijke omgeving waar de mensen die in het buitengebied wonen hun kennis en producten delen met de stedeling, en waar de stadskinderen en hun ouders kunnen leren over de natuur, zonder dat het belerend wordt. Door allerlei onderzoeken en door mijn ervaring als ondernemer in het groen, weet ik dat hier behoefte aan is. Met landgoed De Groene Kamer hopen we een concept neer te zetten dat ook model kan staan voor andere stedelijke gebieden.'

VIERHONDERD HECTAREN, ZESTIG POSTADRESSEN

'De boeren die in de jaren tachtig moesten wijken voor de aanleg van de Vinex-locatie Reeshof, zijn samengebracht in een groen kwadrant ten zuidwesten van Tilburg van ruim vierhonderd hectare. Daar tegenaan ligt een groot waterwingebied van Brabant Water en het natuurgebied De Kaaistoep. Ik ben begonnen met plannen voor een landgoed van tien hectare. Ingewikkeld natuurlijk: veel praten met de mensen achter de zestig postadressen in het gebied, de boeren, het waterschap, gemeente, provincie, Staatsbosbeheer, noem maar op. Gaandeweg zijn we met deze partijen gekomen tot een voorlopig stedenbouwkundig plan voor dertig hectare. In 2011 zullen we de bestemmingsplanprocedure doorlopen en dan willen we in 2012 van start met de inrichting.'

'Het landgoed gaat bestaan uit drie zones. Een derde wordt gecultiveerd met paviljoens die in harmonie zijn met de omgeving, waarbij landschap en natuurbeleving leidmotieven zijn. Voor die opdracht hebben we een architectuurprijsvraag klaarliggen. In de tweede zone komt een overgangsvorm naar de natuur waar men zowel de fietsen en auto's kan parkeren, als de natuur kan beleven. We willen geen grote plak asfalt maar kleinere plaatsen in het bos, uitgegraven misschien zodat het niet in het oog springt. De derde zone is meer robuuste natuur, een ecologische familiezone, omgeven door de honderden hectares bos en open ruimtes van het groene kwadrant met hier en daar een boerderij.'

VOEDSEL, SPORT EN *WELLNESS* IN DE NATUUR

'De paviljoens willen we toewijzen aan ondernemers die duurzaam bezig zijn en passen bij de groene omgeving. Naast enkele *anchor stores* die zelfstandig een autonome groep mensen trekken, is er ruimte voor ondernemers die zich richten op een nichemarkt. Een "groene" Intratuin bijvoorbeeld als anchor store met daarnaast bijvoorbeeld een tuinontwerpbureau of een bloemsierkunstenaar. Voedsel zal een belangrijk thema zijn, met horeca en detailhandel waar streekproducten worden verkocht, een winkel met homeopathische middelen bijvoorbeeld en een ruimte waar kookworkshops worden gegeven. Rondom het thema dier en sport denken we aan een ruitersportwinkel met een halve bak ernaast, zodat je de materialen meteen kunt uitproberen, zo je wilt op je eigen paard. Bij de thema's inspanning en ontspanning stellen we ons voor dat je fitnesstoestellen kunt gebruiken in de buitenlucht of een *wellness*-ervaring opdoet in de natuur. Denk aan Finse sauna's in het bos.'

'Voor al die onderwerpen hebben we partners gevonden waarmee we de groene ideeën uitwerken. Een van die partners is Kinderstad, een gerenommeerde kinderopvangorganisatie. Wij brengen hen in contact met de boeren in de omgeving die graag activiteiten willen verzorgen op hun terrein. Zo wordt het landgoed onderdeel van de grotere omgeving en haar bewoners. Educatie – of zoals wij het noemen, edutainment – is een belangrijke schakel. De kennis over de natuurlijke omgeving gaan we overdragen via workshops in de winkels, bij de boeren en in een auditorium voor grotere groepen. Natuurlijk, de retailers doen alleen mee als er geld is te verdienen. Maar we willen nadrukkelijk meer doen dan dozen schuiven. Een raad van commissarissen, met een afvaardiging van publieke en private belanghebbenden, zal hierop blijven toezien.'

WAKEN VOOR DE SNELLE WEG

'Wat de truc is om een plan van deze omvang op poten te krijgen? Kruip in de huid van de betrokkenen, of het nu een boer is, een gemeenteraadslid of een ondernemer. Waarvan worden zij enthousiast? Bovenal dien je de juiste mensen om je heen te verzamelen, wat met ons team onder leiding van projectmanager Han de Groot heel goed is gelukt. In mijn geval heb ik het geluk dat ik de financiële armslag heb om de plannen tot dusver te ontwikkelen. Maar nog los daarvan geldt dat elke ondernemer moet waken voor de snelle weg met veel concessies, juist als het gaat om zo'n duurzame, landschappelijke ontwikkeling: als je idee goed is, hou eraan vast. Dat doe ik dan ook met veel plezier.'

5

MORE LABELS VAN MACAVITY PROJECTEN

EEN PRAATJE MET DE BOSWACHTER TIJDENS EEN ZONDAGSE WANDELING BRACHT HEM OP HET IDEE. ACTUELE WEETJES OVER DE LOKALE NATUUR ONTVANGEN OP JE MOBIELE TELEFOON, DOOR HET SCANNEN VAN EEN QR-CODE (QUICK REFERENCE CODE) DIE OP HET INFORMATIEBORD VAN HET NATUURPARK STAAT. MORE LABELS IS ÉÉN VAN DE PROJECTEN DIE OOK IN DE ONDERZOEKSFASE ONDERSTEUND WORDT VANUIT DE SBIR-REGELING. ROBERT HOLMES VAN ADVIESBUREAU MACAVITY PROJECTEN VERTELT OVER ZIJN MORE LABELS.

'We wandelden door het Munnikenland bij slot Loevestein. Prachtige grote grazers lopen daar, Konikpaarden en Rode Geuzen, een lokale rundersoort. We maakten wat foto's toen we werden aangesproken door de boswachter. Hij vertelde over de dieren en dat we wat te dichtbij kwamen. Door dat praatje realiseerde ik me hoe weinig ik eigenlijk weet van de natuur waarin we zo graag vertoeven. En hoe aardig het is om er meer over te horen. Ook zal ik voortaan meer afstand van de paardenkolonie houden omdat ik nu weet waarom dat belangrijk is. Met MORE Labels in natuurparken willen we hetzelfde bereiken als dat praatje met de boswachter deed.'

FIJNMAZIGE INFORMATIE

'Wie natuurgebied de Kleine Noordwaard in de Brabantse Biesbosch bezoekt, of de Grevelingen in Zeeland, komt al MORE Labels tegen. Op de website www.morelabels.nl is een demonstratie te bekijken van deze try-outs.

Wanneer de bezoeker in het park de QR-code scant, ontvangt hij of zij op de mobiele telefoon korte, toegankelijke teksten: “Als u hier het pad volgt tot op de heuvel, kunt u genieten van het wijdse uitzicht over de Kleine Noordwaard.” Fijnmazige informatie dus, over wat je in de directe omgeving kunt verwachten.’

‘Een van de voordelen van mobiel internet tegenover statische bebording, is dat we via internet de gegevens afhankelijk van het seizoen kunnen aanpassen. Waar zijn de broedplaatsen in het voorjaar? Wanneer begint de georganiseerde winterwandeling in het gebied? Natuurlijk kun je vooraf of achteraf thuis op internet van alles vinden. Maar locatiespecifieke informatie op het moment dat je het nodig hebt, is een zinvolle aanvulling.’

GEDRAG EN BEWEGINGEN VAN RECREANTEN

‘Ook hebben we virtuele knoppen gemaakt waarmee de bezoeker kan doorklikken naar pagina’s over bijvoorbeeld vogels, kunst of het landschap. Het klikgedrag kunnen we meten, waardoor we waardevolle kennis verzamelen voor de landschapbeheerder over gedrag en bewegingen van recreanten. Is men vooral geïnteresseerd in vogels? Dan is het wellicht aardig om eens een extra vogelwandeling te verzorgen. Ook is het een perfect hulpmiddel om het publiek te bereiken voor een enquête. Nu gebeurt dat door mensen te benaderen in bezoekerscentra, waar lang niet elke wandelaar komt.’

> ‘WANNEER BEGINT DE GEORGANISEERDE WINTERWANDELING?’

‘De boswachter in de Kleine Noordwaard is heel enthousiast. Hij deelt al actief kennis door via Twitter berichten op onze webpagina’s te plaatsen die de parkbezoeker kan bekijken. In het komende jaar willen we de informatie over de Nederlandse natuurgebieden in eigen beheer gaan uitbreiden om de juiste *tone of voice* neer te zetten. Tegelijk gaan we met recreantenpanels onderzoeken welke informatie, op welke manier gepresenteerd, voor hen het meest waardevol is. We gaan zelf content creëren en willen ook materiaal verkrijgen door samenwerkingsverbanden. Denk aan het ministerie en de landschapsbeheerders die hun eigen gebieden gedocumenteerd hebben. Maar we kijken ook naar een bredere groep leveranciers: toeristische organisaties in de omgeving bijvoorbeeld of clubs met kennis over vogelwaarnemingen.’

MISSIEWERK VOOR MOBIEL INTERNET

‘Voor onze demo in de Grevelingen heeft de Nederlandse Onderwatersport Bond teksten gemaakt over wat er zoal voor de duiker te zien is. Het mooie van dit soort partnerships is dat straks de afnemer, de landschapsbeheerder, niet voor alle kosten hoeft op te draaien. Nu voeren we de gegevens nog handmatig in. We hopen over een jaar een systeem te hebben neergezet waarin onze partners zelf informatie kunnen toevoegen. Dan kunnen we doorgroeien naar een schaalgrootte waarin we alle Nederlandse natuurlandschappen van MORE Labels kunnen voorzien. Daarna is uitrol misschien ook mogelijk in onze buurlanden en op het netwerk van wandelknooppunten bijvoorbeeld.’

‘We zien dus volop mogelijkheden, ook omdat mobiel internet onmiskenbaar in opkomst is. Nu verrichten we vaak nog missiewerk door de medewerkers van de lokale parkinformatiecentra hiermee bekend te maken. Dan laten we een mobiele telefoon achter waarop de pagina’s te bekijken zijn. Je kunt het uitleggen, maar zodra je het zelf probeert, begrijp je het onmiddellijk. Ook de lezers van dit boekje kunnen nu zelf zien hoe het werkt omdat we bij de teksten QR-codes hebben afgebeeld. Om de nodige gratis software te downloaden, ga je op je smartphone naar de website http//morelabels.nl en klik je op “*download reader*”. Scan daarna maar eens de codes in dit boekje in, of bezoek een van de prachtige parken die ik al noemde.’

DE DUURZAME TREKKERSHUT

JE KOMT ZE OP CAMPINGS TEGEN, BIJ JACHTHAVENS EN OP NATUURKAMPEERTERREINEN. DE HOUTEN HUTTEN, WAARIN JE TEGEN EEN GERINGE BIJDRAGE KUNT OVERNACHTEN. STICHTING NATUURKAMPEERTERREINEN (SNK) EN STICHTING TREKKERSHUTTEN NEDERLAND (STN) VONDEN DE TIJD RIJP VOOR EEN NIEUWE STANDAARD DUURZAME TREKKERSHUT. HET MINISTERIE WAS HET MET HEN EENS: DE DUURZAME TREKKERSHUT WORDT OOK IN DE ONDERZOEKSFASE ONDERSTEUND VANUIT DE SBIR-REGELING. AAN HET WOORD IS MARIEKEN NIEUWDORP, INITIATIEFNEMER EN TREKKER VAN HET PROJECT, DIRECTEUR VAN DE STICHTING NATUURKAMPEERTERREINEN.

‘Er staan ongeveer 600 erkende Trekkershutten in Nederland. Ruim de helft daarvan bestaat uit de standaard trekkershutten, de andere helft bestaat uit twee luxere varianten met toilet en douche. Een groot deel van deze hutten, is de komende jaren aan vervanging toe. Tegelijk zien we de afgelopen jaren een stijgende vraag naar goedkope overnachtingsmogelijkheden in de natuur. Zo ontstond het idee om een nieuwe standaard trekkershut te ontwikkelen. Vanzelfsprekend zijn wij een groot voorstander van verduurzaming en willen wij de nieuwe standaard trekkershut daaraan laten voldoen. Tegelijkertijd komen we dan tegemoet aan de wens van onze doelgroep, de natuurliefhebbers. Dat zijn zowel gezinnen als senioren die met name buiten het hoogseizoen gebruik maken van de trekkershutten.’

Een duurzame trekkershut. Hoe ziet die eruit?
‘De duurzame trekkershut die door de studenten Bouwkunde van de Technische Universiteit Eindhoven (TUe), in nauwe samenwerking de SNK en de STN is ontwikkeld, is een lichte, verduurzaamde houten, modulaire constructie die goed in het landschap past. Er wordt zoveel mogelijk water hergebruikt, elektriciteit met zonnecollectoren opgewekt en gebruik gemaakt van zon en licht voor verwarming en verlichting. Een bijkomend voordeel is dat deze trekkershut een educatieve waarde krijgt, niet onbelangrijk voor een doelgroep die nu voor zestig procent uit gezinnen met jonge kinderen bestaat. Door wat wij noemen “zichtbare duurzaamheid” kun je je kinderen laten zien hoe bijvoorbeeld het douchewater wordt opgewarmd met zonne-energie.’

Wanneer kunnen we reserveren?
‘In 2010 hebben we onder studenten Bouwkunde van de TUe een ontwerpwedstrijd uitgeschreven. De winnaar zat al een heel eind in de juiste richting. Dit jaar is dit ontwerp in samenwerking met de TUe verder uitgewerkt tot een prototype. Vervolgens hopen we in 2012 de markt op te gaan. Het reserveringssysteem is een projectonderdeel op zichzelf. Als je nu een trekkershut reserveert, doe je dit rechtstreeks bij de eigenaar. De studenten Industrial Design van de TUe hebben hard gewerkt aan het ontwerpen van een internetsite en een applicatie voor smartphones, zodat de wandelaar of fietser onderweg kan zien of er een trekkershut in de omgeving beschikbaar is. De beheerder van zo’n centraal reserveringsysteem heeft het overzicht van beschikbare overnachtingsmogelijkheden en kan de administratie rondom de verhuur vereenvoudigen.’

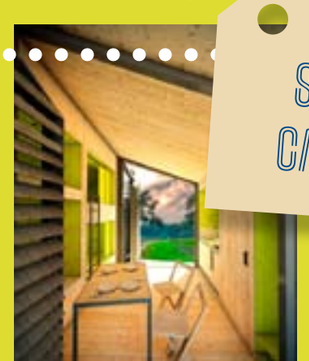
Wie wordt nu precies uitbater van dit concept?
‘Het idee voor een duurzame trekkershut is ontstaan bij de SNK. De SNK laat op de Natuurkampeerterreinen alleen trekkershutten toe die zijn erkend door de STN, omdat deze in vorm en gebruik goed passen bij het karakter van de Natuurkampeerterreinen. Laatstgenoemde stichting is als adviseur dan ook nauw betrokken bij het project. SNK en dan natuurlijk de eigenaren van de Natuurkampeerterreinen en de STN zijn de primaire doelgroepen voor de duurzame trekkershut. De gecombineerde organisatie SNK-STN zal de duurzame trekkershut dan ook in de markt gaan zetten. Naast plaatsing in Nederland zien wij ook goede mogelijkheden voor afname van het uiteindelijke resultaat in België, Frankrijk en Duitsland, waar heel veel natuurrecreanten zijn en minder plekken om kortdurend in de natuur te overnachten.’

Nieuwe trekkershutten dus voor Natuurkampeerterreinen.
‘Dat niet alleen. Uiteindelijk zullen de trekkershutten ook op alle andere campings, waar de natuur een belangrijke rol speelt, geplaatst kunnen worden. In het kader van de functieverbreding van het platteland kunnen de duurzame trekkershutten, indien landschappelijk goed ingepast, ook bij boerenbedrijven worden geplaatst. Onze standaard heeft als bijkomend landschappelijk voordeel dat de verrommeling van het platteland wordt tegengegaan: geen stenen schuurtjes, golfplaten dakbedekking en caravans meer, maar een trekkershut die past in de natuurlijke omgeving.’

En wat gaat deze trekkershut de ondernemer kosten?
‘We richten ons nu op een kostprijs van circa twintigduizend euro, afhankelijk van de technische uitvoering. Om de kostprijs te drukken, gaan we twee modules bouwen. Zo kan eerst de basismodule worden aangeschaft, waarin de gasten slapen en zitten. De comfortmodule met douche en toilet, kan er later aangebouwd worden.’

Zomaar een verblijf op je land bouwen is niet toegestaan.
‘Dat is inderdaad een probleem. De gemeentelijke bestemmingsplannen waren ook al in de jaren zeventig een groot obstakel toen de Stichting Trekkershutten Nederland begon. Nu hopen we dat we met een duurzame vorm de landelijke overheid en de provincies meekrijgen om deze duurzame trekkershut als standaard in de markt te zetten. Een onopvallende overnachtingsmogelijkheid in de natuur geeft bezoekers de kans om van die natuur te genieten en genereert voor de bewoners van het platteland extra inkomsten. Vergeet daarbij niet dat we zichtbare duurzaamheid toepassen, waardoor er een educatieve rol is weggelegd voor deze overnachtingsvorm. We gaan provincies interesseren voor deze vorm van bebouwing in natuurgebieden, zodat zij er in hun Structuurvisies aandacht aan kunnen schenken en we gaan de gemeentes informeren van het bestaan van deze duurzame trekkershut zodat zij er bij hun omgevingsvergunning uitgifte rekening mee kunnen houden. We moeten vooral zorgen dat het product bekend wordt: bij overheden maar ook bij de individuele campingeigenaar.’

‘GEEN STENEN SCHUURTJES EN CARAVANS MEER’

7

MET DE BEEROTTER ONDERWEG NAAR DUURZAME WATERRECREATIE

‘Nee, de Beerotter is nog niet gebouwd. Nu we weten dat de vervolgsubsidie van SBIR voor ons niet doorgaat, zijn we op zoek naar andere financieringsmogelijkheden. In de tussentijd zijn overheden of andere geïnteresseerde partijen van harte welkom om ons idee op te pakken. Ons voornaamste doel is een oplossing leveren voor het vuilwaterprobleem. Zolang de overheid de huidige wetgeving niet handhaaft, zal het probleem zeker niet opgelost worden.’

Hoe zit dat met die wetgeving?

‘Sinds 2009 is er een wet van kracht die het lozen van toiletwater door pleziervaartuigen verbiedt. Moeilijkheid voor de handhaving is dat recreanten op heterdaad betrapt moeten worden bij een lozing. Het aan boord hebben van een toilet dat op het water loost, is niet verboden. Maar weinig illegale lozers worden beboet.’

Waar kunnen de recreanten terecht die het afvalwater wel netjes willen afleveren?

‘Als voorwaarde voor de wet, is besloten dat er een inzamelingsnetwerk moet komen. Jachthavens met meer dan vijftig ligplaatsen zijn verplicht om zo’n vuilwaterpomp gratis beschikbaar te hebben. Bij die jachthavens zijn met overheidssubsidie slechts 350 uitpompstations voor vuilwater gebouwd. Als je weet dat er 1200 jachthavens in ons land zijn, laat een eenvoudige rekensom zien dat het merendeel geen voorzieningen biedt. Bij nieuwe jachthavens wordt het nu in de bouw meegenomen, maar er wordt te weinig pressie gezet om te zorgen dan het bij de bestaande jachthavens in orde is.’

Daar zit je dan op je boot, na een lang weekend, met een volle afvaltank.

‘Inderdaad. Door het tekort aan innamepunten zie je files ontstaan bij de jachthavens die er wel over beschikken. Botenbezitters die geen vuilwatertank hebben, zullen met dat gedoe niet snel geneigd zijn om er een te laten inbouwen. Dan maar even snel naar het toilet op open water. Niemand die het ziet. Er zijn subsidieregelingen ingesteld voor de inbouw van een vuilwatertank: er werd nog geen dertig procent van weggezet. Watersporters,

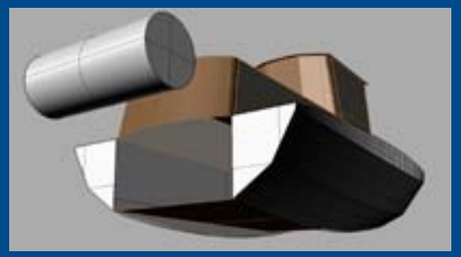
EVEN NAAR HET TOILET OP EEN ZEILBOOT, EN DE BEMANNING KAN DE UITWERPSELEN ZO HET WATER OP ZIEN DRIJVEN. SINDS 2009 IS DAT BIJ WET VERBODEN. MAAR DOOR EEN TEKORT AAN INNAMEPUNTEN WAAR RECREANTEN HUN AFVALWATERTANK KUNNEN LEEGPOMPEN, WORDEN DE MEREN EN PLASSEN NOG VOORTDUREND ILLEGAAL BEVUILD. RON LAMBREGTS VAN HBIOLOGISCH WIL MET HET SCHIP DE BEEROTTER LANGS RECREANTEN VAREN OM HET AFVALWATER ONDERWEG OP TE HALEN.

Ron Lambregts

jachthavens en wetgever, ze wachten allemaal op elkaar voor een oplossing.'

De Beerotter dus.
'Ja, ons idee is om een vaartuig te ontwikkelen waarop een grote hoeveelheid afvalwater verzameld kan worden. Een varende tank met een pompeenheid eigenlijk. We gaan ermee het water op, meren af naast een plezierjacht en pompen het vuilwater ter plekke over. Zo wordt het afleveren van vuilwater laagdrempelig voor de recreant. De volle tank legen wij bij de havens in de daluren. Het ontwerp van de Beerotter willen we zo duurzaam mogelijk maken. Een lichte constructie met een combinatie van een diesel- en elektromotor, en een aandrijving die de boot goed wendbaar maakt omdat botenliefhebbers geen onbehouwen botsing willen met hun kostbare jacht.'

'ZO WORDT HET AFLEVEREN VAN VUILWATER LAAGDREMPELIG'

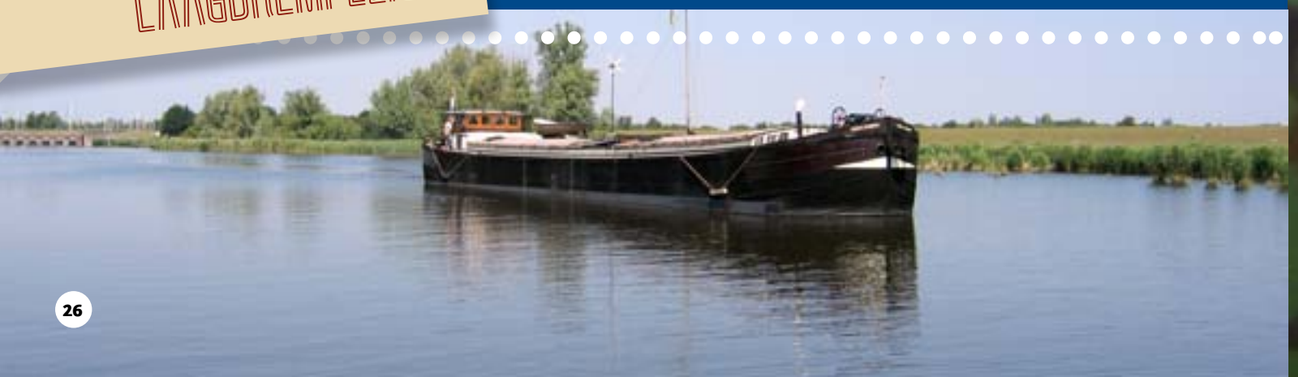
Wie gaat dit betalen?
'Als de overheid het oppakt, zouden de kosten als belasting in het havengeld kunnen worden geheven. In de beroepsvaart gebeurt iets soortgelijks. Daar wordt op iedere liter gasolie die een vrachtschip verbruikt belasting geheven, waarmee de verwerking wordt betaald van het oliehoudend water dat diezelfde schepen kwijt moeten. We hebben ook contact gehad met enkele waterbeheerders en recreatieschappen die een deel van de exploitatiekosten zouden kunnen betalen maar door de bezuinigingen is dat op losse schroeven komen te staan. Waterrecreanten veroorzaken uiteindelijk maar een klein percentage van de vervuiling dus waterbeheerders maken andere afwegingen.'

Toch vinden jullie het belangrijk dat er iets aan gebeurt.
'Mijn vrouw en ik zijn naast ons ondernemerschap allebei werkzaam in de waterwereld,

we recreëren veel op het water en wonen sinds tien jaar aan boord van een schip. We leven met het water en willen graag bijdragen aan het tegengaan van lozingen. Om de exploitatiekosten te drukken, hebben we ook een concept bedacht waarin we onbemande Beerotters op drukke locaties afmeren, zodat de recreanten zelf hun afvalwater kunnen lozen. De vraag is of men dat wel gaat doen.'

Wat kunnen watersporters zelf doen om dit probleem terug te dringen?
'Naast een inbouwtank levert ons bedrijf ook systemen zoals een biologisch filter, dat heel geschikt is voor woonschepen. We hebben ook droogtoiletten, waarin urine en fecaliën gescheiden worden zonder doorspoelwater, zodat een veel kleinere vuilwatertank voldoet. Verschillende mogelijkheden dus voor de recreant die het water graag schoonhoudt.'

ONTDEK DE NEDERLANDSE DIERENRIJKDOM IN DE BELEEFTUNNEL

VOOR APPARATENBOUWER EN VISKWEEKER MICHIEL RUIS IS DE BELEEFTUNNEL EEN LOGISCH GEVOLG VAN ZIJN INTERESSES. NU EENS NIET VANUIT EEN HOLLE BUIS DE HAAIEN EN TROPISCHE VISSEN IN EEN ZEEAQUARIUM BEKIJKEN, MAAR DE DIERENRIJKDOM IN DE NEDERLANDSE SLOOT.

‘Op vakantie in Noorwegen heb ik de zalmtrek eens van dichtbij gezien. Door een glazen plafond dat onder een waterval was aangelegd, zag je de vissen tegen het water opzwemmen, echt heel bijzonder. Dat is in mijn hoofd blijven hangen. Als hobby kweek ik forellen dus zulke attracties vind ik mooi. Voor mijn werk bouw ik apparaten – vooral machines voor de voedingsmiddelenindustrie, maar ook voor mijn vissen ben ik altijd bezig om systeempjes te maken, voor het automatisch voeren, waterzuivering, dat soort dingen. Zo ontstond langzamerhand het idee om een beleeftunnel te bouwen, zodat anderen ook de schoonheid van de vissen kunnen beleven.’

EEN ACHTERGROND VAN DAGLICHT

‘De beleeftunnel wordt een doorzichtige buis waar je doorheen kunt lopen, zoals in het zeeaquarium van Diergaarde Blijdorp. Het belangrijkste verschil is dat deze tunnel je door de natuur van een Nederlandse sloot voert. We hebben in ons land een enorme rijkdom aan vissen, het is aardig om eens te zien wat er zoal rondzwemt. Nu zie je dat ook wel een beetje vanaf het weiland, maar door de donkere bodem zijn de vissen moeilijk te onderscheiden en als het water helder is, zien zij jou ook en schieten ze weg. In de beleeftunnel loop je door de sloot en zie je de vissen tegen een achtergrond van daglicht. Zo kun je ze ongestoord bewonderen.’

‘Wij wonen in de omgeving van Woerden. Daar wordt een groeiend aantal boerenlandwandelingen georganiseerd, door de weilanden en de veenweidegebieden. Mensen zijn altijd op zoek naar bestemmingen voor de familie, we fietsen en wandelen ons een slag in de rondte. Zeker in de omgeving van Leidsche Rijn, met al die nieuwe woningen, is er een grote behoefte aan recreatiemogelijkheden. Ik geloof dat we met de beleeftunnel een mooie nieuwe bestemming kunnen creëren waar mensen op hun tocht kunnen komen kijken.’

ONDERHOUD DOOR DUIKERSCLUB

‘Om te zien hoe het uitpakt, heb ik een proefopstelling gemaakt in een oude mestput van een boer. Die put staat bovengronds en door het ruitje kun je de vissen zien zwemmen. Daarnaast heb ik een voersysteem bedacht waarmee we de vissen voor het raam kunnen lokken. Ook hebben we bekeken hoeveel algvorming er op de ramen ontstaat, en dat viel erg mee. Voor het onderhoud van de beleeftunnel heb ik al afspraken gemaakt met een duikersclub die vooral in de zomer als het water dichtslibt, de ramen komt schoonmaken.’

‘Ik heb een modulair systeem ontworpen van koppelbare buisdelen met aan het begin en het eind een gekromde buis waarin je de tunnel betreedt en verlaat. Op de oever verbinden we de delen, we varen ermee het water op en laten het geheel afzinken. Dan verankeren we het aan de bodem en trekt het zichzelf als een dobber omhoog. De beleeftunnel is niet duur om te laten bouwen – ik denk dat een gemiddeld milieuadviesrapport meer kost – en de infrastructurele impact is klein. En dan heb je wel echt iets unieks. We hadden ook al het idee om op een grotere locatie rondom de tunnel een aantal hoepels met kweekvissen neer te leggen zoals je ook in de fjorden van Noorwegen ziet. Dan kunnen de mensen dat ook eens van dichtbij zien.’

‘LOPEND DOOR DE SLOOT KUN JE DE VISSEN ONGESTOORD BEWONDEREN’

REFERENTIEPROJECT

‘Met de gemeente Woerden bekijken we of en waar er ruimte is voor de aanleg van de eerste tunnel. We denken aan de Potterskaderoute tussen Harmelen en Woerden, of aan de recreatieplas die aangelegd gaat worden in een oude zandwinput van de bouw van Leidsche Rijn. We staan zeker ook open voor andere locaties. We kunnen de opdracht samen oppakken met een aannemersbedrijf uit Apeldoorn dat alles rondom de tunnel verzorgt: beplanting, een fietsenrek, een bankje of picknicktafel. Zodra we het referentieproject hebben gerealiseerd, willen we er verder de markt mee op. Kijk, in de machinebouw is het ook vaak zo dat je eerst een machine moet bouwen voordat mensen er enthousiast over worden. Ik hoop dat we dat met de beleeftunnel voor elkaar krijgen, het lijkt mij prachtig.’

9

DUURZAAM RECREATIEF TRANSFERIUM VERSTERKT HET GROENE MIDDEN-DELFLAND

DE GEMEENTE MIDDEN-DELFLAND HEEFT ALS EERSTE IN NEDERLAND HET KEURMERK CITTASLOW ONTVANGEN. DIT INTERNATIONALE PREDICAAT WORDT TOEGEKEND AAN GEMEENTEN DIE TOT DE TOP BEHOREN ALS HET GAAT OM ONDER ANDERE RUIMTELIJKE KWALITEIT, MILIEUBELEID EN HET AANBOD VAN STREEKPRODUCTEN. OM DEZE KWALITEITEN – ONDANKS DE TOENEMENDE BEZOEKERSAANTALLEN – TE BEHOUDEN EN TE VERSTERKEN, ONTSTOND HET PLAN OM EEN RECREATIEF TRANSFERIUM TE ONTWIKKELEN. GERWIN GABRY VAN BUREAU KUIPERCOMPAGNONS KWAM MET HET IDEE BIJ DE GEMEENTE EN WERD AANGESTELD OM VOOR DE VERSCHILLENDE PUBLIEKE EN PRIVATE PARTIJEN HET PROJECT TE LEIDEN.

'IN MIJN KANO PEDDEL IK DE WIJDSHEID VAN HET PLATTELAND IN'

'Midden-Delfland ligt in een prachtige, landelijke omgeving. Maar als je in het weekend van je fiets wordt gereden door bezoekers die met de auto het gebied inrijden, of zelf met je auto in een recreatiefile terechtkomt, dan zal het een daar een stuk minder aantrekkelijk worden. Om nog maar niet te spreken van het effect op de natuur en de bewoners. Om de bezoekers op een gepaste manier dit mooie gebied in te leiden, willen we de Maaslandse Poort aanleggen: een transferium waar je van je auto kunt overstappen op de fiets, in een elektrisch voertuig of in een kano bijvoorbeeld.'

'De gemeente heeft lang geleden besloten om groen te willen blijven. Het rijk heeft het gebied al in 1977 aangewezen als bufferzone. Groen is het er nog steeds, maar bij binnenkomst in de regio is het als fietser lastig je weg vinden, er staan her en der lelijke oude loodsen, het is er kort gezegd een rommeltje. Het is zo jammer dat dat mooie gebied niet de entree heeft die het verdient. Die entree willen we realiseren met het transferium.'

ICOON AAN DE SNELWEG

'Naast een overstapfunctie krijgt het transferium een informerende functie. Er gebeurt van alles in de regio. Er zijn theetuinen, landelijke overnachtingsplaatsen, boeren die streekproducten verkopen; het transferium is het startpunt van dat netwerk. We willen daarvoor natuurlijk een mooie plattegrond maken – ook digitaal – en te denken valt aan iets als een knipkaart waarmee je op verschillende locaties terechtkunt: met de kinderen even bij de koeien kijken, verderop een rondje in de kano varen, bij een volgende stop wat zelfgemaakte kaas kopen en afsluiten bij de pannenkoekboerderij.'

'Het gebouw en de inrichting van de locatie, daarvoor hebben we al de eerste stedenbouwkundige schetsen gemaakt. Verbetering van de fietspaden en bewijzering, het opruimen of hergebruiken van de loodsen, dat zit allemaal in ons plan verwerkt. Om aan te haken bij het Cittaslow-logo, denken we aan een gebouw in de vorm van een glazen slak. Gemaakt met duurzame materialen natuurlijk. Het zou

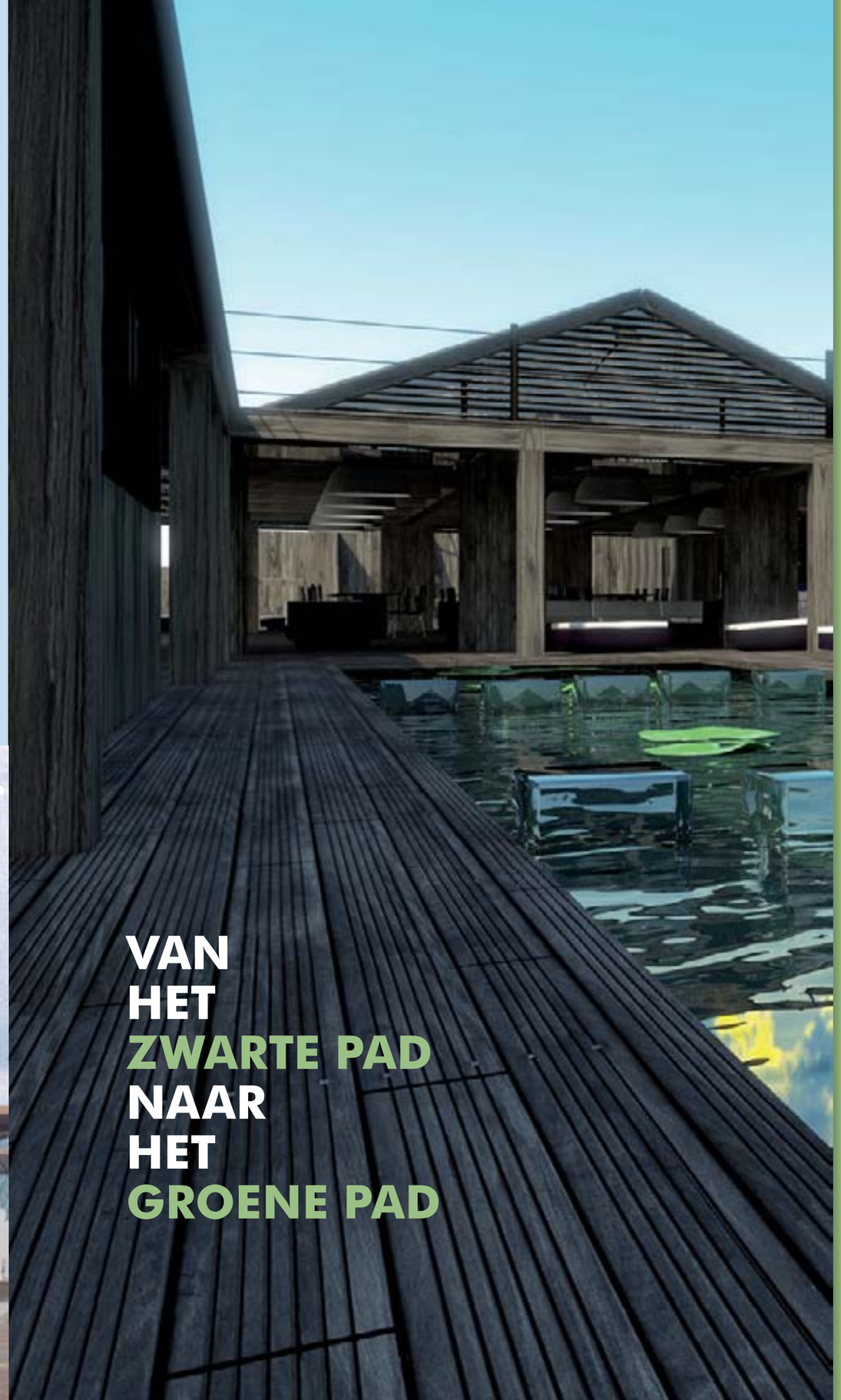
een icoon aan de snelweg moeten zijn met een sterke aantrekkingskracht op de bezoeker: rijdend over de A20 vanuit Rotterdam, langs Schiedam en Vlaardingen, neem je de afslag en zie je het al, hier is de toegang tot de prachtige, landelijke omgeving van Midden-Delfland. Daarom willen we ook nieuw water aanleggen, zodat je bij het transferium meteen denkt, ik stap in mijn kano en peddel de wijdsheid van het platteland in.'

INNOVATIEF VOORBEELD

'We hebben met een gemengd gezelschap aan dit concept gewerkt. Pannenkoekboerderij 't Sonnetje in Maasland had zelf al een initiatief op papier met een duurzaam hotel, restaurantuitbreiding, vakantiehuisjes en nog wat zaken. De gemeente wilde graag de recreatieve functie van het gebied beter inrichten, ondernemersclub Groen Goud en Bureau Stedelijke Planning haakten aan en scholengemeenschap Lentiz deed mee. De leerlingen zouden praktijkervaring kunnen opdoen tijdens stages. Helpen in de kanoverhuur, bezoekers informeren, in de horeca aan de slag of in de winkel met streekproducten. Met de deelname van de scholengemeenschap wilden we dan ook sterk de nadruk leggen op educatie in het transferium. Zolang er nog kinderen zijn die denken dat melk uit de fabriek komt, is er genoeg leerzaams te verzinnen.'

'Ons bureau was aangesteld als bindende kracht voor de projectleiding. Na onze selectie voor het haalbaarheidsonderzoek van het SBIR-programma, was ons volgende doel natuurlijk het binnenhalen van de vervolgsubsidie voor onderzoek en ontwikkeling. Tot onze hevige teleurstelling kregen we die niet. We zoeken nu naar nieuwe mogelijkheden om met de geïnteresseerde partijen verder te gaan want we geloven sterk in dit idee. Het zou een innovatief voorbeeld kunnen zijn voor andere regio's. Er bestaan recreatieve transferia maar die zijn niet zo breed en duurzaam uitgewerkt als de onze. Uit onze berekeningen blijkt dat de Maaslandse Poort tot hogere bezoekersaantallen zal leiden. En waar bezoekers zijn, is geld te verdienen voor investeerders. Die hopen we dus alsnog te vinden.'

VAN HET ZWARTE PAD NAAR HET GROENE PAD

‘Op een koude zaterdagnacht in december ben ik naar de kust gegaan. Ik wilde zien hoe de plek van onze strandtent erbij lag. Omdat we in de winter gesloten zijn, kom ik er zelden of nooit, maar omdat we straks het hele jaar open willen, was ik benieuwd. Een wit besneeuwd strand, de donkere zee, het was er echt magisch.’

DE ‘PIRATEN VAN SCHEVENINGEN’ GAAN DUURZAAM. NA BIJNA TWEE DECENNIA COMMERCIEEL SUCCES MET GESPONSORDE BEACHCLUBS AAN HET ZWARTE PAD, WIL ARTHUR TJIN ASJOE ZIJN STRANDPAVILJOEN TRANSFORMEREN TOT EEN PROEFTUIN VOOR VERDUURZAMING.

Arthur Tjin Asjoe werkt al bijna twintig jaar aan het Noorderstrand van Scheveningen. Met zijn compagnon Han Jansen toverde hij het strandpaviljoen om tot een populair podium voor bedrijven om hun merken en producten te presenteren: van de Body Glove Beach Club en het MTV Beach House tot de huidige Barefoot Wine Bar & Beach Club. Niet alleen de commerciële aanpak van deze

concepten is opvallend, ook de bouwmaterialen springen in het oog. Zeecontainers van twintig en veertig voet – eenvoudig afgetimmerd om er een geheel van te maken – bieden onderdak aan de huidige club.

VAN RECYCLING NAAR CRADLE TO CRADLE

Arthur: ‘Op de dag dat mijn eerste strandtent openging, werd alles door een storm verwoest. Er kwam een man langs op een racefiets. Hij zei dat hij wel kon helpen. Het was Jan Olsthoorn senior, een van de grootste bouwers en slopers van kassen in ons land. Een paar dagen later stond er een nieuwe strandtent van gebruikt materiaal. Gelijk met mijn dankbaarheid voor zijn hulp, is toen het zaadje geplant van recycling.’ Een documentaire over de *cradle to cradle*-filosofie inspireerde Arthur om nog meer na te denken over duurzaamheid: ‘We moeten zoeken naar een manier om van recyclen naar upcyclen te komen: materiaal hergebruiken zonder dat er kwaliteitsverlies optreedt.’
Zuinig omgaan met energie was bij het strandpaviljoen noodgedwongen altijd al een

‘WE VECHTEN MET DE ELEMENTEN EN WE GENIETEN ERVAN’

belangrijk onderwerp. Met een locatie die een flink stuk verwijderd is van de bewoonde wereld, is de toevoer van water en elektriciteit beperkt. Arthur: ‘Het water komt onder te lage druk door een klein pijpje onze kant op. We hebben een besparend systeem waarbij het kraanwater niet rechtstreeks het riool in gaat maar eerst ook nog de plaswanden spoelt. Dat scheelt. Maar met een grote gelegenheid als de onze, zou het fantastisch zijn om hemelwater te gebruiken voor de toiletten. Voor elektriciteit zetten we soms dieselaggregaten in, waar we in de toekomst met zonnepanelen en miniwindturbines willen werken.’

TWAALF MAANDEN EXPLOITATIE

Arthur tracht samen met andere partijen zonnepanelen te ontwikkelen die geïntegreerd worden als dakdelen en hij wil gaan bouwen met een houtsoort die op basis van het *cradle to cradle*-principe is geproduceerd. ‘Het plan ligt er. We zijn er zelf al jaren mee bezig en we hebben de architect Jan Willem Ris aangesteld als fulltime projectleider.’ De voornaamste horde is om van de gemeente Den Haag een vergunning te krijgen voor twaalf maanden exploitatie per jaar, vertelt Arthur: ‘We moeten het hele jaar open gaan om de investering te kunnen terugverdienen. Op ons afgelegen strand werden wij, de ondernemers van het Zwarte Pad, in het verleden door de gemeente gezien als de piraten van Scheveningen. Wij hebben al enkele jaren geleden de kwaliteitsslag gemaakt met hoogwaardige strandpaviljoens die dienstdoen als restaurant, evenementenlocatie en meer. Nu hoop ik dat men overtuigd raakt van wat onze bijdrage kan zijn aan de duurzaamheidsdoelen van de stad. Het Hoogheemraadschap van Delfland heeft na langdurige

lobby en inhoudelijk overleg al aangegeven geen bezwaar te hebben tegen ons maximaal duurzame concept.’

ELK SEIZOEN EEN NIEUWE KANS

Duurzaamheid ontwikkelen voor juist een strandpaviljoen is volgens Arthur een logische stap. ‘Aan het strand heb je elk seizoen een nieuwe kans. Wij zijn hier gewend om jaarlijks de zaak te veranderen. In ons plan gaan we dan ook uit van een demontabele constructie zodat we continu kunnen verduurzamen. Als er over vijf jaar materialen zijn met een hogere isolatiewaarde, passen we die toe.’ Arthur benadrukt dat het om meer dan dit ene strandpaviljoen gaat. ‘We willen in het hele traject van bouw en exploitatie transparant zijn en onze resultaten benchmarken. Verduurzaming gaat een stuk sneller wanneer we opgedane kennis met elkaar delen.’

Aan het enthousiasme van Arthur zal het niet liggen. ‘We zitten hier midden in het Oostduinen-gebied, vlakbij het natuurgebied Meijendel. Het water, de wind, de zon, we vechten met de elementen en we genieten ervan. Er is geen betere locatie te verzinnen voor het gebruik van duurzame energie en het testen van bouwmaterialen onder wisselende weersomstandigheden. Man, dit voorbeeldproject van ons wordt niet alleen mooi maar ook relevant. Als ik het erover heb, krijg ik al kippenvel.’

TOEKOMSTAGENDA
VRIJE TIJD EN TOERISME

Oproep:
Aan allen die het aangaat

Belang **Vrije tijd is een onlosmakelijk onderdeel van ons leven en draagt bij aan ons geluk. Nederland heeft veel te bieden aan de naar beleving zoekende mens. Ons land kent een heel divers aanbod op een klein oppervlak. We zijn in internationaal perspectief een soort Madurodam; zonder veel te hoeven reizen kan er heel veel verschillends worden beleefd. Vrije Tijd en Toerisme heeft dus een geweldige maatschappelijke functie te vervullen.**

Maar de betekenis gaat verder dan geluk alleen. Vrije Tijd en Toerisme is in Nederland goed voor bijna € 36 miljard aan jaarlijkse bestedingen en daarmee voor 3% van het bruto nationaal product (bnp). Het aandeel in de totale werkgelegenheid bedraagt 4%, waarbij bedacht moet worden dat dit cijfer in sommige regio's beduidend hoger ligt. Er is veel werk voor laaggeschoolden, die op andere plekken in de kenniseconomie minder goed aan de slag komen. Bovendien gaat het om werk dat in Nederland moet gebeuren, en dus niet snel vanwege lagere lonen naar elders verplaatst zal worden.

Een hoogwaardig aanbod van vrijetijdsvoorzieningen draagt ook bij aan de omgevingskwaliteit en daarmee het concurrerend vermogen van ons land. Het vormt een afwegingsfactor voor kenniswerkers en internationale bedrijven om zich hier te vestigen. Zij hechten immers veel belang aan een prettige en veilige leefomgeving.

Toekomstagenda
Vrije Tijd en Toerisme

Uitdagingen Belangrijke uitdagingen voor Vrije Tijd en Toerisme zijn de steeds veeleisender wordende burgers, nieuwe markten vanwege opkomende economieën en de toegenomen internationale concurrentie. Door internet en low cost carriers ligt de wereld aan ieders voeten. Een kort verblijf in Nederland kan voor steeds meer mensen zo maar ingeruild worden voor een paar dagen Rome of een Wild Park in Afrika. Bij de besluitvorming waar naar toe te gaan, spelen factoren als kwaliteit, uniciteit, authenticiteit, veiligheid en intensiteit van de beleving een grote rol. Dat vraagt nogal wat van de aanbieders. Visionaire en maatschappelijk geëngageerde ondernemers zijn nodig die samen met overheden, maatschappelijke organisaties en onderzoekers een vraaggericht, veelzijdig en onderscheidend aanbod creëren.

Als we er in slagen dat te realiseren, kunnen we onze vrije tijd nog aangenamer doorbrengen, groeit de bijdrage aan het BNP tot 5% en die aan de werkgelegenheid tot 6% en wordt de omgevingskwaliteit verder versterkt. Als we niets doen, dreigt het omgekeerde. Dat dit niet denkbeeldig is blijkt bijvoorbeeld uit het sinds 1985 dalende aandeel vakantiebestedingen in 'eigen land'. Wij zijn ons er scherp van bewust dat realisatie van een gevarieerd, vraaggericht aanbod moet aansluiten bij maatschappelijke opgaven zoals vergrijzing, bevolkingskrimp, filedruk, digitalisering, overgewicht, financiering van natuur en cultuur en transformatie van de landbouw. Traditioneel opgaven voor overheden, waar private partijen zeker aan kunnen bijdragen. Dat vraagt om nieuwe oplossingen en strategieën. Maar biedt ook veel kansen die niet onbenut kunnen blijven.

Resultaat van samenwerking

De Toekomstagenda is de uitkomst van een proces waaraan heel veel mensen deelnamen die werkzaam zijn bij een van de vier O's uit de Gouden Driehoekplus. In de initiatiefgroep participeerden naast de ondertekenaars ook het ministerie van EL&I en het IPO. Verder vond op 17 maart 2011 in slot Zeist een Visiediner plaats. Daar bespraken ondernemers en vertegenwoordigers van overheden, maatschappelijke organisaties en onderwijs- en onderzoeksinstellingen hun toekomstbeelden. Ook is er regelmatig overlegd met inhoudelijke smaakmakers afkomstig uit het hele werkveld.

Geen papier maar beweging De toekomstagenda moet geen papieren tijger worden. Het papierwerk is daarom beperkt. De agenda vormt wat ons betreft het startschot voor een *beweging*. Een beweging waarin partijen samen met elkaar op zoek gaan naar een vrijetijdsaanbod en een toeristische infrastructuur die van 'wereldklasse' zijn en ook proberen tot realisatie daarvan te komen.

Doe mee! Wij, vertegenwoordigers van negen heel diverse organisaties, hebben onze krachten gebundeld en willen ons hier voluit voor inzetten. We hebben eerste stappen gezet en zijn gestart met een actieprogramma. Een succes wordt het als het hele vrijetijdscluster in beweging komt: ondernemers, overheden, onderzoekers, onderwijzers en organisaties uit de wereld van sport, natuur, cultuur en recreatie. Sluit u daarom aan bij deze toekomstagenda. Want alleen met uw inzet en deelname krijgen we grote invloed, ontketenen we waardevolle effecten en zetten we vrije tijd in Nederland letterlijk en figuurlijk op de kaart.

Wilt u mee doen? Neem dan contact op met één van de ondergetekenden

of ga naar www.recreatieenruimte.nl

Bernard Wientjes:

"De gastvrijheidsector is essentieel voor topsectoren. Nederland is alleen duurzaam aantrekkelijk voor (internationale) kenniswerkers en bedrijven als het er prettig werken, wonen én recreëren is."

Bernard Wientjes (voorzitter VNO/NCW) op 28 april 2011 bij de presentatie van de sectorvisie van Gastvrij Nederland.

Ondertekend door de leden van de initiatiefgroep

Toekomstagenda Vrije Tijd en Toerisme:

Gastvrij Nederland
Theo Ruijs

Koninklijke Nederlandse Toeristenbond ANWB
Guido van Woerkom

Nederlands Bureau Voor Toerisme en Congressen NBTC
Jos Vranken

Vereniging van Recreatieondernemers Nederland RECRON
Joep Thönissen

Staatsbosbeheer
Chris Kalden

Vereniging OSO
Leo Klaassen

Centre for Leisure and Tourism Research CeLToR
Hans Mommaas

Stichting Innovatie Recreatie en Ruimte STIRR
Hans Hillebrand

Kenniscentrum Recreatie
Deidre Jakobs-Coolen

Toekomstagenda Vrije Tijd en Toerisme

CONTACTPERSONEN

RECREATIEHUIS

MEVR. NICOLE BAKKUM
RGV HOLDING B.V.
POSTBUS 2108
6802 CC ARNHEM
026 384 88 13
06 1093 2278
NBAKKUM@RGV.NL
WWW.RGV.NL

LACULOZO

MEVR. ERNA KRUITWAGEN – HAJENIUS
RECREATIEOORD DE PANOVEN
PANOVENWEG 18
6905 DW ZEVENAAR
0316 523 520
INFO@PANOVEN.NL
WWW.PANOVEN.NL

BREEBRONNE

DHR. FRANK VAN GERVEN
RECREATIEPARK BREEBRONNE BV
LANGE HEIDE 9
5393 PB MAASBREE
FRANK.VANGERVEN@BREEBRONNE.NL

LANDGOED DE GROENE KAMER

DHR. GERARD BERKELMANS
GEBE BEHEER BV
AERT HEIJMLAAN 9
5263 AA VUGHT
073 657 90 66
06 5340 5316
G.BERKELMANS@LEVIX.NL
WWW.DEGROENEKAMER.NL

MORE LABELS

DHR. ROBERT HOLMES
MACAVITY PROJECTEN
BIESBOSCHWEG 4
4924 BB DRIMMELEN
06 1396 6295
ROBERT@MACAVITY.NL
WWW.MACAVITY.NL / WWW.MORELABELS.NL

DUURZAME TREKKERSHUT

MEVR. MARIEKEN NIEUWDORP
MNIEUWDORP@NATUURKAMPEERTERREINEN.NL
STICHTING NATUURKAMPEERTERREINEN
POSTBUS 413
3430 AK NIEUWEGEIN
030 603 37 01
06 8107 7921
WWW.NATUURKAMPEERTERREINEN.NL

DE BEEROTTER

DHR. RON LAMBREGTS
HBIOLOGISCH
KARDEEL 129
4941 LR RAAMSDONKSVEER
SHIPMAIL390@SERVER2.FIRSTFIND.NL
WWW.HBIO.NL

BELEEFTUNNEL

DHR. MICHIEL RUIS
VECHT APPARATENBOUW
DOMSTRAAT 1
3864 PM NIJKERKERVEEN
033 258 01 01
033 253 84 68
INFO@VANDEVECHT.COM
WWW.VANDEVECHT.COM

MAASLANDSE POORT

DHR. GERWIN GABRY
KUIPERCOMPAGNONS
POSTBUS 13060
3004 HBV ROTTERDAM
GGABRY@KUIPER.NL
WWW.KUIPER.NL

STRANDPAVILJOEN VAN DE TOEKOMST

DHR. ARTHUR CHIN
ART OF PROMOTION
VAN AREMBERGELAAN 72
2274 BW VOORBURG
BAREFOOT (WINE) BAR & BEACHCLUB
ZWARTE PAD 60-61 NOORDERSTRAND
DEN HAAG
ART.CHIN@PLANET.NL
06 5530 1776
WWW.NOORDERSTRAND.TV